# QATAG‘ON QURBONLARI: MILLIY UYG‘ONISH, MA’RIFAT VA TARIXIY XOTIRA

**Matyakubova Ozoda Farhod qizi**
Urganch davlat pedagogika instituti,
242-guruh texnologik ta’lim yo‘nalishi talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24102976

**Annotatsiya.**Ushbu maqolada XX asrning birinchi yarmida O‘zbekiston hududida kechgan siyosiy qatag‘onlar sharoitida milliy ma’rifat, adabiyot, ilm-fan va madaniyat rivojiga munosib hissa qo‘shgan ziyolilar — Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho‘lponning hayoti va faoliyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda mazkur ijodkorlarning milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, adabiy tafakkur va xalqning tarixiy o‘zligini anglash jarayonidagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, 1937–1938-yillardagi siyosiy qatag‘onlar natijasida ziyolilar faoliyatining to‘xtatilishi, ularning asarlariga munosabat va tarixiy xotirani tiklash jarayonining ahamiyati yoritiladi. Maqolada tarixiy-taqqoslash, biografik, manbashunoslik va tizimli tahlil usullaridan foydalanilgan. Qatag‘on qurbonlarining ilmiy va ma’naviy merosini o‘rganish bugungi avlodning tarixiy tafakkurini shakllantirish, milliy qadriyatlarni anglash va tarixiy xotirani mustahkamlash uchun muhim ekani asoslanadi.

**Kalit so‘zlar:** qatag‘on qurbonlari, siyosiy repressiya, jadidchilik, milliy uyg‘onish, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, tarixiy xotira, ma’rifat, milliy o‘zlik, adabiy meros.

**Kirish.** Har bir xalqning tarixiy taraqqiyotida uning ma’naviy va intellektual salohiyatini namoyon etgan buyuk siymolar alohida o‘rin tutadi. XX asr boshlarida Turkiston hududida shakllangan jadidchilik harakati ham ana shunday tarixiy jarayonlardan biri bo‘lib, uning asosiy maqsadlari orasida ta’limni yangilash, xalqning savodxonligini oshirish, milliy matbuotni rivojlantirish, zamonaviy fan va madaniyat yutuqlarini o‘zlashtirish hamda milliy tafakkurni rivojlantirish masalalari muhim o‘rin egallagan.

Jadidchilik harakati vakillari orasida Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho‘lpon va boshqa ko‘plab ziyolilar faoliyat olib bordilar. Ularning bir qismi keyinchalik siyosiy ta’qib va qatag‘onlarning qurboniga aylandi. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi materiallarida jadidlar va qatag‘on qurbonlari tushunchalari o‘zbek xalqining milliy o‘zligi va mustaqillik g‘oyalari tarixining muhim qismi sifatida ko‘rsatiladi.

1937–1938-yillardagi siyosiy qatag‘onlar O‘zbekiston tarixidagi eng murakkab davrlardan biri bo‘ldi. Bu jarayon natijasida davlat va jamoat arboblari, olimlar, yozuvchilar, shoirlar, pedagoglar, diniy ulamolar va boshqa ko‘plab insonlar ta’qib qilindi. Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi ekspozitsiyasida ham 1937–1938-yillardagi siyosiy qatag‘onlar alohida tarixiy davr sifatida yoritilgan.

Mazkur maqolada qatag‘on qurbonlarining katta qatlamini uch mashhur ijodkor — **Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho‘lpon** faoliyati misolida tahlil qilish maqsad qilingan.

Tadqiqotda tarixiy-biografik, qiyosiy-tahliliy, manbashunoslik va tizimli yondashuvlardan foydalanildi. Qatag‘on qurbonlarining hayoti va faoliyatiga oid ma’lumotlarni o‘rganishda O‘zbekistonning rasmiy axborot manbalari, muzey materiallari, ilmiy maqolalar va biografik tadqiqotlardan foydalanildi.

Tadqiqotning asosiy obyekti — qatag‘on davrida faoliyat olib borgan milliy ziyolilarning ilmiy, adabiy va ma’rifiy merosi.

Tadqiqot predmeti esa Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho‘lponning milliy uyg‘onish jarayonidagi faoliyati hamda qatag‘on sharoitidagi tarixiy taqdiridir.

Abdulla Qodiriy 1894-yilda Toshkentda tug‘ilgan. U o‘zbek yangi adabiyotining yirik namoyandasi, o‘zbek romanchiligining asoschilaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Rasmiy manbalarda uning 1894-yil 10-aprelda Toshkent shahrida tug‘ilgani, dastlab musulmon maktabida, keyinchalik rus-tuzem maktabida va madrasada ta’lim olgani qayd etiladi.

Qodiriy o‘z ijodiy faoliyatini matbuot va publitsistika bilan bog‘ladi. U turli gazeta va jurnallarda faoliyat yuritib, jamiyatdagi muammolarni hajviy va badiiy vositalar orqali yoritdi. “Julqunboy” taxallusi bilan yozgan maqolalari uning ijodiy merosida muhim o‘rin egallaydi.

Adibning **“O‘tkan kunlar”** va **“Mehrobdan chayon”** romanlari o‘zbek romanchiligi taraqqiyotida muhim bosqichni tashkil etadi. Ayniqsa, “O‘tkan kunlar” romanida tarixiy davr, inson taqdiri, milliy qadriyatlar, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va xalq hayotining murakkab jihatlari badiiy tasvirlangan.

Qodiriyning ijodida tarixiy xotira alohida ahamiyatga ega. U tarixni shunchaki o‘tmish voqealarining yig‘indisi sifatida emas, balki zamonaviy jamiyat uchun saboq beruvchi manba sifatida talqin qiladi.

1937-yilgi qatag‘onlar davrida Abdulla Qodiriy ham siyosiy ta’qibga uchradi va 1938-yilda hayotdan ko‘z yumdi. Keyingi davrlarda uning ilmiy-adabiy merosi qayta o‘rganilib, asarlari keng nashr etildi.

**1-jadval. Abdulla Qodiriyning hayoti va faoliyatining asosiy bosqichlari**

| Davr | Faoliyat yo‘nalishi | Tarixiy ahamiyati |
|---|---|---|
| 1894-yil | Toshkentda tug‘ilishi | Bo‘lajak adibning hayot yo‘li boshlanishi |
| 1910-yillar | Matbuot va ijodga kirib kelishi | Milliy publitsistikaning rivojiga hissa |
| 1920-yillar | Adabiy va jurnalistik faoliyat | Yangi o‘zbek adabiyotining shakllanishi |
| 1925–1926-yillar | “O‘tkan kunlar” romanining yaratilishi | O‘zbek romanchiligining yangi bosqichi |
| 1930-yillar | Adabiy faoliyat va ta’qib | Qatag‘on siyosatining ziyolilarga ta’siri |
| 1938-yil | Qatag‘on qurboni bo‘lishi | Milliy adabiyot tarixidagi fojeali davr |
| Mustaqillik davri | Merosining qayta tiklanishi | Tarixiy xotiraning tiklanishi |

Abdurauf Fitrat XX asr boshidagi o‘zbek va turkiy xalqlar ma’rifiy-madaniy hayotining muhim vakillaridan biridir. U adib, shoir, dramaturg, tilshunos, adabiyotshunos, publitsist, pedagog va davlat arbobi sifatida faoliyat yuritgan.

O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi tizimidagi rasmiy manbada Fitrat XX asr o‘zbek adabiyoti, fani va madaniyatining yirik vakili, adabiyot nazariyachisi, tilshunos, dramaturg, shoir, publitsist va davlat arbobi sifatida tavsiflanadi.

Fitrat Buxoroda tug‘ilgan, dastlab diniy ta’lim olgan, keyinchalik Istanbulda tahsil olgan. Uning dunyoqarashining shakllanishida Sharq va G‘arb madaniyatining o‘zaro ta’siri muhim rol o‘ynagan.

Fitratning ma’rifiy qarashlarida ta’limni yangilash, xalqning savodxonligini oshirish va milliy tafakkurni rivojlantirish masalalari muhim o‘rin tutgan.

uning **“Munozara”**, **“Hind sayyohi bayonoti”**, **“Abulfayzxon”**, **“Oila”**, **“O‘zbek adabiyoti namunalari”** kabi asarlari ilmiy va badiiy merosining muhim qismini tashkil etadi.

Fitratning faoliyati faqat adabiyot bilan cheklanmagan. U til, adabiyot, tarix, ta’lim va madaniyat masalalari bilan shug‘ullangan. Shu jihatdan Fitratni ko‘p qirrali qomusiy ziyoli sifatida o‘rganish mumkin.

1937-yilda Fitrat hibsga olingan va 1938-yilda qatag‘on qurboni bo‘lgan. Uning ilmiy va adabiy merosi keyingi davrlarda qayta o‘rganilib, nashr qilindi.

**2-jadval. Abdurauf Fitrat faoliyatining asosiy yo‘nalishlari**

| Faoliyat sohasi | Fitratning hissasi |
|---|---|
| Ta’lim | Ma’rifat va ta’limni isloh qilish g‘oyalarini ilgari surdi |
| Adabiyot | She’r, nasr va dramaturgiya rivojiga hissa qo‘shdi |
| Tilshunoslik | O‘zbek tili va uning ilmiy o‘rganilishiga e’tibor qaratdi |
| Adabiyotshunoslik | O‘zbek adabiyoti tarixini o‘rganishga katta hissa qo‘shdi |
| Publitsistika | Ijtimoiy-ma’rifiy masalalarni yoritdi |
| Davlat faoliyati | Maorif va madaniyat masalalarida faol ishtirok etdi |

Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon 1897-yilda Andijonda tug‘ilgan. U shoir, yozuvchi, dramaturg, tarjimon va publitsist sifatida XX asr o‘zbek adabiyotida muhim o‘rin egallaydi.

Cho‘lponning ijodiy merosi she’riyat, nasr, dramaturgiya va tarjimachilikni qamrab oladi. Uning **“Uyg‘onish”**, **“Buloqlar”**, **“Tong sirlari”** kabi she’riy to‘plamlari, **“Kecha va kunduz”** romani hamda boshqa asarlari o‘zbek adabiyotining rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Cho‘lpon ijodining muhim xususiyatlaridan biri — insonning ichki dunyosi, erkinlik, milliy o‘zlik va ma’naviy uyg‘onish masalalarining badiiy talqinidir.

U tarjimon sifatida ham samarali faoliyat olib borib, jahon adabiyotining ayrim yirik namunalarini o‘zbek kitobxonlariga yetkazishda xizmat qilgan. Uning ijodiy faoliyati adabiyotning xalq ma’naviy hayotidagi o‘rnini kuchaytirishga xizmat qildi.

Cho‘lpon ham 1937–1938-yillardagi siyosiy qatag‘onlar jarayonida ta’qib qilinib, 1938-yilda qatl etilgan. Uning merosi keyinchalik qayta tiklanib, mustaqillik davrida ijodiy faoliyati keng o‘rganila boshlandi.

Qodiriy, Fitrat va Cho‘lpon turli janrlarda ijod qilgan bo‘lsalar-da, ularni birlashtirib turuvchi jihatlar mavjud.

Birinchidan, ularning faoliyatida ma’rifat g‘oyasi muhim o‘rin egallagan.

Ikkinchidan, ular xalqning milliy o‘zligini anglashiga xizmat qiluvchi asarlar yaratgan.

Uchinchidan, ularning ijodida ta’lim, madaniyat, adabiyot va ma’naviy taraqqiyot masalalari muhim mavzu bo‘lgan.

To‘rtinchidan, uchala ijodkor ham 1930-yillardagi siyosiy qatag‘onlarning qurboniga aylangan.

**3-jadval. Qodiriy, Fitrat va Cho‘lpon merosining qiyosiy tahlili**

| Мезон | Abdulla Qodiriy | Abdurauf Fitrat | Abdulhamid Cho‘lpon |
|---|---|---|---|
| Asosiy sohasi | Roman, publitsistika | Adabiyot, ilm, pedagogika | She’riyat, nasr, tarjima |
| Milliy uyg‘onish | Tarixiy romanlar orqali | Ma’rifat va islohot g‘oyalari orqali | She’riyat va nasr orqali |
| Muhim jihati | Milliy romanchilik | Qomusiy ilmiy faoliyat | Milliy badiiy tafakkur |
| Ta’limga munosabati | Ma’rifatni targ‘ib qilgan | Ta’lim islohotini ilgari surgan | Ma’rifat g‘oyalarini badiiy ifodalagan |
| Qatag‘on davri | 1937–1938-yillar | 1937–1938-yillar | 1937–1938-yillar |
| Bugungi ahamiyati | Adabiyot va tarixiy xotira | Ilm-fan va ma’rifat | Adabiyot va ma’naviyat |

Qatag‘on siyosatini faqat alohida shaxslarning taqdiri bilan cheklab o‘rganish yetarli emas. U jamiyatning ilmiy, madaniy va ma’naviy rivojiga ko‘rsatgan ta’siri bilan ham tahlil qilinishi kerak.

O‘zbekiston tarixiga oid rasmiy materiallarda 1937–1938-yillardagi “katta terror” davrida davlat va jamoat arboblari, fan, madaniyat va san’at vakillari hamda boshqa ziyolilarning qatag‘on qilingani qayd etiladi. 1938-yil 4–16-oktabr kunlari 507 nafar shaxs ustidan “uchlik” tomonidan sud ishlari ko‘rilgani va ularning aksariyati otib tashlangani Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi ilmiy xodimi ma’lumotlari asosida UZA tomonidan yoritilgan.

Bu raqam qatag‘onlarning butun ko‘lamini ifodalovchi yagona ko‘rsatkich sifatida talqin qilinmasligi kerak. Chunki qatag‘onlar turli davrlar, hududlar va ijtimoiy qatlamlarni qamrab olgan.

Masalan, Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi ekspozitsiyasi qatag‘on tarixini 1917–1924-yillardagi siyosiy jarayonlardan boshlab 1937–1938-yillardagi qatag‘onlar, 1940–1950-yillardagi repressiyalar va 1980-yillardagi “Paxta ishi” kampaniyasigacha bo‘lgan keng tarixiy davrda yoritadi.

Shu sababli “qatag‘on qurbonlari” tushunchasini faqat mashhur yozuvchi va shoirlar bilan cheklab qo‘yish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Ular qatorida olimlar, o‘qituvchilar, davlat xizmatchilari, diniy ulamolar, dehqonlar va boshqa ko‘plab ijtimoiy guruh vakillari ham bo‘lgan.

Qatag‘on qurbonlari xotirasini o‘rganishning asosiy maqsadi faqat o‘tmishdagi fojealarni eslash emas. Tarixiy xotira jamiyatning kelajak haqidagi qarashlarini shakllantiruvchi muhim omildir.

Bugungi kunda qatag‘on qurbonlarining hayoti va faoliyatini o‘rganish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi fondlarida tarixiy fotosuratlar, arxiv hujjatlari, kitoblar va boshqa eksponatlar saqlanayotgani ham ushbu

yo‘nalishning ilmiy ahamiyatini ko‘rsatadi. UZA ma’lumotiga ko‘ra, muzey fondida minglab tarixiy materiallar mavjud bo‘lib, mutaxassislar O‘zbekiston va xorijiy arxivlaridagi hujjatlarni ham o‘rganib kelmoqda.

Tarixiy xotirani tiklash jarayonida qatag‘on qurbonlarining asarlarini qayta nashr qilish, ularning ilmiy merosini o‘rganish, muzey va arxiv materiallarini ilmiy muomalaga kiritish, yoshlar orasida ma’rifiy tadbirlar tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

2025–2026-yillarda qatag‘on qurbonlari hayoti va faoliyatini targ‘ib qilishni kuchaytirishga qaratilgan davlat dasturi tasdiqlangani ham ushbu yo‘nalishga e’tibor davom etayotganini ko‘rsatadi.

Qatag‘on qurbonlarining hayoti va ijodini ta’lim jarayonida o‘rganish yosh avlodda tarixiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Xususan, Abdulla Qodiriy ijodi orqali tarixiy xotira va badiiy tafakkur, Fitrat merosi orqali ilm, ma’rifat va ta’limning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni, Cho‘lpon ijodi orqali esa adabiyot, inson ma’naviyati va milliy o‘zlik masalalarini o‘rganish mumkin.

**4-jadval. Qatag‘on qurbonlari merosidan ta’limda foydalanish imkoniyatlari**

| Shaxs | Ta’limda o‘rganiladigan asosiy yo‘nalish | Tarbiyaviy ahamiyati |
|---|---|---|
| Abdulla Qodiriy | Tarix, adabiyot, milliy o‘zlik | Tarixiy tafakkur |
| Abdurauf Fitrat | Ilm, ma’rifat, pedagogika | Ilmga intilish |
| Abdulhamid Cho‘lpon | She’riyat, nasr, tarjima | Ma’naviy va estetik tarbiya |
| Mahmudxo‘ja Behbudiy | Jadidchilik, teatr, matbuot | Ma’rifatparvarlik |
| Munavvarqori | Ta’lim va maktab islohoti | Ta’limga hurmat |

Qatag‘on qurbonlari hayoti va faoliyatini o‘rganish O‘zbekiston tarixining eng muhim va murakkab sahifalaridan birini ilmiy jihatdan anglash imkonini beradi. XX asr boshlarida milliy uyg‘onish va ma’rifatparvarlik g‘oyalarini ilgari surgan ziyolilar xalqning ilmiy, madaniy va ma’naviy taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdilar.

Abdulla Qodiriy o‘zbek romanchiligining rivojiga, Abdurauf Fitrat ilm-fan, adabiyot, tilshunoslik va ma’rifat taraqqiyotiga, Abdulhamid Cho‘lpon esa she’riyat, nasr va tarjimachilikning rivojiga katta hissa qo‘shdi. Ularning uchalasi ham siyosiy qatag‘onlarning qurboni bo‘lgan bo‘lsa-da, ularning ilmiy-adabiy merosi yo‘qolib ketmadi.

Bugungi kunda ularning asarlarini qayta o‘rganish, nashr etish va yosh avlodga yetkazish tarixiy xotirani tiklashning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Qatag‘on qurbonlari merosi bizga tarixni chuqur anglash, ilm va ma’rifatning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini tushunish hamda inson qadr-qimmatini e’zozlash zarurligini ko‘rsatadi.

Shu ma’noda qatag‘on qurbonlarini xotirlash — faqat o‘tmishni yodga olish emas, balki **tarixdan saboq chiqarish, milliy ma’naviy merosni asrash va kelajak avlod oldidagi mas’uliyatni anglash** jarayonidir.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. “Jadidlar merosi – milliy o‘ziga xoslik”. 2026.
2. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. “Abadiyatga muhrlangan millat fidoyilari”.
3. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. “O‘zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriy tavallud topgan kun”.

4. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. “1938-yil 4-oktabr – ziyolilarning taqdiri hal bo‘lgan”.
5. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. “Qatag‘on qurbonlari hayoti va faoliyatini targ‘ib etish yanada jadallashtiriladi”. 2025.
6. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. “Abdurauf Fitrat”. 2026
7. Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi haqida ma’lumotlar. Uzbekistan Travel.
8. Dolimov U. Abdulla Qodiriy (1894–1938). Ziyouz.
9. Abdurauf Fitrat (1886–1938). Tarix.uz.
10. Qatag‘on qurbonlari hayoti va faoliyatiga oid muzey va arxiv materiallari.